

Erfgoed en duurzaam wonen

In welke mate zijn groene renovaties compatibel met respect voor het erfgoed? Wanneer moeten we besluiten een bestaand pand te slopen om plaats te maken voor nieuwbouw? Rond die problematiek zette *Ik Ga Bouwen* een boompje op met verschillende architecten, in samenwerking met de firma Nipau.

Debat: Eric Cloes © Foto's: Danny Gys (Reporters)

Ik zou het debat willen openen met een concreet voorbeeld. Op de benedenverdieping van het gebouw waar we vandaag afgesproken hebben, zijn de lambriseringen net zo interessant als de buitengevel. Hoe zou u de isolatie van de muren in zo'n geval aanpakken?

Luc Thienpondt: In de eerste plaats moeten we een onderscheid maken tussen constructies zonder grote waarde en architecturaal waardevolle gebouwen. Als ik dit huis bekijk (nvdr.: huis Van Straelen in Hasselt. Zie kader), lijken zware inspanningen om het milieuvriendelijker te maken me niet nodig. Het geheel telt. Er zullen in dit pand wellicht plekken zijn waarlangs warmte ontsnapt, maar als architect vind ik dat geen werkelijk probleem. Voor andere panden die op architecturaal vlak minder waarde hebben, valt na een correcte analyse van de verschillende constructieve elementen een meer ingrijpende aanpak te overwegen. Indien een aantal elementen interessant blijken, kunnen we de interventie beperken en trachten de geest van de architectuur zo goed mogelijk te respecteren. Zijn enkel de voor- en achtergevel de moeite waard, staat niets een grondige aanpak van de andere buitenmuren in de weg.

Jos Gyselinck: Dat is ook het standpunt van Onroerend Erfgoed (nvdr.: *voorheen Monumenten en Landschapszorg*). We hebben voor Vlaanderen een inventaris opgesteld van de interessantste gebouwen. Het gaat om 70000 tot 80000 panden, gerangschikt per gemeente, die volgens ons voldoende patri-

moniale waarde hebben om met respect te worden gerenoveerd. Ze zijn ingedeeld in twee categorieën: waardevolle maar niet wettelijk beschermde, en wettelijk beschermde gebouwen. Is of wordt een particulier eigenaar van een dergelijk al dan niet beschermd gebouw, dan vraagt Onroerend Erfgoed dat de architect/bouwhistoricus een historische evaluatie opmaakt om precies te kunnen inschatten welke interventies tot de mogelijkheden behoren om het pand aan de hedendaagse noden aan te passen én ervoor te zorgen dat het voldoet aan alle technische vereisten inzake isolatie en veiligheid. Wat de beschermde monumenten betreft, willen we dat een architect nagaat hoe we het energieverbruik kunnen doen dalen, ook al vallen deze gebouwen niet onder de EPB-normen.

Luc Vanroye: Dat onderscheid tussen waardevolle en minder waardevolle panden kan niet overal op dezelfde manier worden gemaakt. Kijk bijvoorbeeld naar Brussel. Daar staan veel meer karaktervolle gebouwen dan in Hasselt. Het zou niet correct zijn om enkel de minder bijzondere panden aan te pakken. Volgens mij moeten we hoe dan ook een manier zoeken om een maximum van de bestaande woningen te isoleren. Het komt erop aan een evenwicht te vinden tussen het behoud van het architecturale karakter en de aanpassing aan de energienormen. **L. T.:** Dat klopt. Toch moeten we duidelijk uitmaken wat we precies onder 'erfgoed' verstaan. Het aantal gebouwen dat ik voor ogen heb, is erg beperkt. Voor mij ligt de grens waarboven een pand uitzonderlijk is, ►

SYLVIE BRUYNINCKX

Architect bij Conix Architects, Antwerpen

- www.conixarchitects.com
- sb@conixarchitects.com
- ☎ 03 259 11 30

zeer hoog in de patrimoniumpiramide. Onder die grens situeren zich alle andere gebouwen, die geval per geval moeten worden geëvalueerd en progressief moeten worden aangepakt. Ik ben zelfs van mening dat de grote meerderheid van de bestaande huizen slechts een beperkte waarde heeft. Laten we ervan uitgaan dat er in België vijf miljoen woningen voorhanden zijn. Hoeveel daarvan zijn het waard om in hun oorspronkelijke staat bewaard te blijven? Bitter weinig!

J. G. : Inderdaad. Als we kijken naar de 70000 tot 80000 gebouwen die in Vlaanderen geïnventariseerd zijn, zijn er tien- tot twaalfduizend beschermd. En toch bestaat er een bepaalde gradatie in hun architecturale waarde. Neem nu het centrale gebouw op de mijnsite van Houthalen. We hebben geadviseerd om dit opmerkelijke gebouw helemaal in zijn waarde te laten, en het dus noch langs binnen noch langs buiten te isoleren. Maar moet het wel absoluut geïsoleerd worden?

L. T. : Alles hangt onder meer af van de bestemming van het pand. Wordt het gebouw, bijvoorbeeld, ingericht als tentoonstellingsruimte (zoals in Grand Hornu), dan vind ik het niet erg om er mijn jas te moeten aanhouden. Voor mij hoeft in dergelijke omstandigheden het gebouw niet geïsoleerd of verwarmd te worden zoals een particuliere woning.

Sylvie Bruyninckx: Gaat het om een karaktervolle woning, dan is het eveneens onze taak als architect om de eigenaars erop te wijzen dat ze wellicht niet hetzelfde comfortniveau kunnen bereiken als in een nieuwbouwwoning. We moeten hen duidelijk informeren over welke plekken in huis kunnen en mogen worden geïsoleerd. Met een beetje creativiteit is een interventie volgens mij altijd mogelijk, ook op plaatsen waar geen ingrepen worden toegelaten. Maar dat is een andere discussie. De analyses en studies van de architect zouden de autoriteiten moeten aantonen wat haalbaar is en wat niet.

JOS GYSELINCK

Bouwhistoricus en archeoloog, Gewestelijk Erfgoedambtenaar Onroerend Erfgoed Limburg

- <http://rwo.vlaanderen.be>
- jozef.gyselincx@rwo.vlaanderen.be
- ☎ 0477 28 01 05

Kunnen we in het licht van de nieuwe energienormen in de strategie van Onroerend Erfgoed een evolutie naar meer flexibiliteit verwachten?

S. B. : Ik vind dat er sprake moet zijn van een echte dialoog tussen de architect en Onroerend Erfgoed. Tijdens renovatiewerken aan een kantoorgebouw bleek dat we de buitenmuren niet mochten isoleren. Maar de energiebesparingen naderhand zouden wel navenant geweest zijn. We hebben onze plannen dan ook uitgebreid verdedigd en dankzij ons engagement om enkele interessante elementen te behouden, mochten we de andere muren isoleren zonder de binnenkant van het pand te beschadigen. Ik stel dus inderdaad een evolutie vast in de visie van Onroerend Erfgoed, waardoor we sommige minder belangrijke elementen ondergeschikt kunnen maken aan het behoud van erfgoed.

J. G. : Het gaat niet enkel om het probleem van isoleren. Monumentenzorg is geen statistisch gegeven maar een dynamische reflectie die voortdurend evolueert. Als bij de analyse van een gebouw blijkt dat, in plaats van het pand in zijn oorspronkelijke staat te bewaren, de erfgoedwaarde en derhalve de betekeniswaarde ervan verhoogd wordt door bepaalde minder kwalitatieve elementen te verwijderen, dan pleit ik daarvoor. Op voorwaarde natuurlijk dat er een verantwoorde interventie plaatsvindt waarbij een kwalitatieve moderne architectuur afgestemd is op de oorspronkelijke constructie. Ervaring leert mij dat discussies en problemen tijdens onderhandelingen niet zozeer te wijten zijn aan een "niet mogen" vanwege Onroerend Erfgoed, dan wel aan een gebrek aan creativiteit van de architect. De uitbouw waarin we ons nu bevinden, is een prachtig voorbeeld van wat kan worden gerealiseerd: er is geen enkel conflict tus-

LUC THIENPOND

Architect bij Plan-a architecten, Strombeek-Bever

- www.plan-a.be
- luc.thienpondt@plan-a.be
- ☎ 0477 74 25 10

sen het authentieke gebouw en deze moderne uitbouw.

L. V. : Ja, maar we mogen niet vergeten dat een gebouw maar bestaat als het kan worden gebruikt. Indien dit pand een particuliere woning zou geworden zijn, dan zou zijn geschiedenis er wellicht helemaal anders hebben uitgezien. Het is precies omdat de heer Schreurs besloten heeft om er een tentoonstellingsruimte van te maken, dat het pand kon blijven bestaan en getuigen van zijn rijk verleden. De middelen die werden vrijgemaakt om het voortbestaan ervan te garanderen, overstegen de mogelijkheden van de meeste particulieren en gaven het pand een heden en een toekomst met respect voor het verleden.

Afgezien van dergelijke karaktervolle gebouwen, kunnen we ons afvragen of we – gezien de vele woningen die energiezuiniger moeten worden gemaakt – individuele initiatieven moeten aanmoedigen dan wel de overheid ertoe moeten overhalen om globale interventieplannen uit te werken voor volledige straten of zelfs wijken, bijvoorbeeld.

L. V. : Particulieren die hun huis willen renoveren, kunnen tegenwoordig aanspraak maken op tal van premies, onder andere voor het isoleren van hun goed. Toch is het jammer dat na die werken slechts weinig huizen gezonder blijken als gevolg van een gebrek aan een weldoordachte aanpak, meer in het bijzonder door afwezigheid van ventilatie of van een aangepast verwarmingssysteem. De overheid zou dergelijke problemen inderdaad anders moeten aanpakken dan alleen maar de noodzakelijke werken te subsidiëren. Maar gegroepeerde interventies voor particuliere woningen lijken me echter moeilijk haalbaar.

LUC VANROYE

Architect bij SCOOP architecten, Hasselt

- www.scooparchitecten.be
- luc@scooparchitecten.be
- ☎ 0476 40 92 80

L. T. : Weet u, compacte rijhuizen in de stad halen, zelfs in hun huidige staat, al een behoorlijk energieniveau. Het ligt voor de hand dat wanneer de grootste knelpunten op het vlak van isolatie (het dak, de ramen) wor-

den aangepakt, dergelijke huizen aanvaardbaar scoren. Het mag duidelijk zijn dat de overheid energienormen moet blijven opleggen. De EPB is een perfect voorbeeld. Helaas, zelfs indien alle constructies die nu worden gebouwd of gerenoveerd aan die normen zouden voldoen, zijn ze op zich nog niet per definitie duurzaam. Het perfecte huis bestaat niet, net zo min als de perfecte norm...

S. B. : We mogen niet vergeten dat we hier in België zijn en dat ons woningpark geenszins te vergelijken is met dat van onze onmiddellijke buurlanden. Zo wil elke Belg een eigen woning waarmee hij of zij zich kan profileren. In Nederland bestaat de traditie van huizen per wijk te bouwen. Toch denk ik niet dat dat model bij ons zou kunnen aanslaan en ik geloof ook niet in de wenselijkheid ervan. Het Belgische landschap heeft eigen kenmerken. Die werken niet allemaal in ons voordeel, maar zorgen wel voor een enorme diversiteit. Ik ben wél voorstander van het slopen en heropbouwen van wijken of woonkernen van niet-duurzame woningen die nauwelijks voor verbetering vatbaar zijn. Geven we de voorkeur aan individuele initiatieven, dan moet er trouwens ook een 'architecturaal' kader worden geschapen, zodat al die individuele interventies niet leiden tot een chaos. Dát lijkt me belangrijk. Ieder moet vrij zijn om werken te laten uitvoeren, maar wel binnen bepaalde grenzen. Op die manier blijven individuele woningen herkenbaar, binnen een harmonieus geheel. Momenteel behandelen we een dossier van een sociale woonwijk waarvoor we een masterplan uitwerken. Daarin wordt bepaald wat toegelaten is en wat niet. Die opdracht is momenteel vrij uniek en dat maakt het enthousiasme groot. We beseffen echter dat het niet gemakkelijk zal zijn om de verschillende partijen te overtuigen ►

zich aan een welomschreven kader te houden. Daarom leggen we hen ook persoonlijk uit dat het niet alleen gaat om het verbeteren van het energiecomfort in huis, maar dat we ook kwaliteit van het uitzicht willen vrijwaren. Een mooie uitdaging!

J. G. : Ook in Limburg liggen nog heel wat tuinvijken die we niet zomaar wilden klasseren. Als we proberen om regels uit te vaardigen om de coherentie te bevorderen, stuiten we snel op het probleem dat elk huis wordt bewoond door een particuliere eigenaar (meestal een geïmmigreerde ex-mijnwerker) die het huis heeft aangepast vanuit zijn eigen cultuur en met een eigen visie op wonen. We zouden in die tuinvijken graag meer homogeniteit zien, maar dat ligt heel erg ingewikkeld. Anderzijds, als we niets doen, blijft de diversiteit toenemen en gaat het specifieke karakter van dergelijke wijken stilaan helemaal verloren.

In plaats van alleen maar beperkingen op te leggen, zouden we ook reële (financiële) voordelen kunnen creëren. Op die manier zouden we wellicht eventuele weerstand makkelijker kunnen opheffen.

J. G. : Ik geloof nooit dat fiscale voordelen doorslaggevend zijn als we dingen daadwerkelijk willen veranderen. De bouw-

heer zet steeds de eerste stap. Het is in principe hij die in een kwalitatieve omgeving moet willen wonen. In tweede instantie kunnen premies de aanzet geven tot het concretiseren van die plannen. We moeten de individuele motivatie stimuleren door overtuigende voorbeelden te realiseren en het brede publiek beter te informeren. Stel dat een gemeente het initiatief zou nemen om een tuinvijk daadwerkelijk op te waarderen. Dat zou een geweldige stimulans betekenen voor andere wijken die het resultaat ter plaatse kunnen ervaren. De vzw Stebo (*nvdv.:* zie www.stebo.be) werkt momenteel aan een brochure, met goede en slechte voorbeelden. Indien een huizenrij, bijvoorbeeld, is afgewerkt met rode dakpannen, moeten we de eigenaars uitleggen dat het geen goed idee is om bij herstellingswerken aan hun dak voor een andere kleur te kiezen.

S. B. : Het lijkt me erg belangrijk om die kennis en die voeling met architectuur op particulieren over te dragen. Die sensibilisering is een van de belangrijkste taken van architecten. De meeste bouwheren komen naar ons toe met de eerste plannen en schetsen van hun droomhuis. Door met hen te praten, merken we regelmatig dat die plannen niet overeenstemmen met hun manier van leven. En dus is het aan ons om dat uit te leggen en hen te oriënteren naar wat beter bij hen past. Dat geldt ook voor renovaties. Heel wat eigenaars zijn zich niet voldoende bewust van de mogelijkheden die ze hebben. Resultaat: een erg stereotiepe interventie, die voor het pand niet altijd een meerwaarde betekent.

L. T. : De meeste architecten zijn volgens mij wel creatief, maar niet altijd goed in het luisteren naar de wensen van hun klanten. Vanuit mijn eigen ervaring stel ik vast dat de mooiste resultaten worden geboekt na vele en lange gesprekken met de bouwheer. In dergelijke gevallen beginnen we pas te tekenen nadat we al hun voorkeuren kennen en er zeker van zijn dat ze zich in onze aanpak kunnen vinden. Het lukt niet altijd om alles in de praktijk om te zetten. Vaak moeten we met heel wat beperkingen rekening houden, ook budgetair... ▶

EXCLUSIEF VOOR ONZE LEZERS

De door Nipau ingevoerde collecties worden uitsluitend verkocht via een netwerk van erkende verdelers die de toegang tot het huis Van Straelen strikt controleren. Een bezoek aan de zetel van Nipau is enkel mogelijk op afspraak of op aanbeveling. Uitzonderlijk opent Paul Schreurs de deuren voor de lezers van deze speciale Knack-editie van *Ik Ga Bouwen!* En dat op zaterdag 20 maart 2010, tussen 14 en 18 uur. Wil u een VIP-uitnodiging ontvangen, schrijf u dan in op onze website www.ikgabouwen.be. Vul uw gegevens in en upload een interieurfoto van uw woonkamer. Uit de inzendingen worden vijftig deelnemers geselecteerd die per post een persoonlijke uitnodiging voor twee personen zullen ontvangen.

ONZE GASTHEER

Paul Schreurs, bestuurder van de firma Nipau, was zo gastvrij om de zetel van zijn bedrijf open te stellen voor dit rondetafelgesprek. Het huis Van Straelen, dat het bedrijf onderdak verleent, is een van de opvallende geklasseerde panden in Hasselt. Architect Louis Loodts (1870 – 1953), die in Luik een opleiding kreeg in de voetsporen van Victor Horta, bouwde in 1908 dit schitterende pand in art-nouveaustijl. Het gelijkvloers heeft, conform de tijdsgeest, een zeer open karakter en de vertrekken zijn ingedeeld rond een centraal open salon van twee verdiepingen hoog, overdekt met een grote, glazen koepel.

In 1992 werden Paul en Nicole Schreurs-Barro eigenaar van dit herenhuis waar voordien... een Japans restaurant was gehuisvest. Met de hulp van Jos Gyselink en Onroerend Erfgoed (toen nog Monumenten & Landschapszorg) waagde hij zich aan een grondige restauratie van het imposante pand. In 2003 werd op het plat dak naar achter een moderne uitbouw opgetrokken om er een ontvangstruimte vol modern comfort in te richten. Die ruimte is ook uitgerust met een patio en geniet een uniek panoramisch uitzicht over de stad Hasselt. Naast collecties van designmeubelen (Rolf Benz, Walter Knoll Home, Walter Knoll Office) en het eigen gamma – Missoni Home, waarvan de firma Nipau de exclusieve invoerder is voor de Benelux – vindt u op dit fantastische adres een collectie van een vijftigtal kunstwerken rond het thema 'Mensenrechten'. In het huis worden verder ook nog klassieke concerten van het Festival van Vlaanderen, vergaderingen van architecten, hedendaagse tentoonstellingen,... georganiseerd. Een uitzonderlijke locatie met veel aandacht voor kunst en modern comfort!

de maatregel werd in 2009 uitgebreid tot het hele land en blijft geldig voor stedenbouwkundige vergunningen aangevraagd vóór 1 april 2010)

L. V. : Dat is op economisch vlak inderdaad een goede zaak. Het is vaak voordeliger om een gebouw helemaal af te breken en van nul weer op te bouwen dan om de structuur te bewaren en op basis daarvan te herbeginnen.

Heeft de Belg vaak niet die emotionele reflex om absoluut de oude bakstenen te willen bewaren?

S. B. : Uiteraard! De meeste mensen denken dat ze meer met hun budget kunnen doen als ze kiezen voor renoveren. Bij renovatiewerken kunnen nochtans meer verrassingen opduiken dan bij nieuwbouw. Er zijn heel wat werken die

S. B. : Weet u, er zijn nog altijd veel mensen die op dezelfde manier willen wonen als hun burens of hun ouders. Toch heeft een architect zijn cliënten veel meer te bieden dan wat van hem wordt verwacht. De mensen die in de huizen wonen die wij gebouwd of verbouwd hebben, hebben zelden de woning waar ze oorspronkelijk van droomden. Door hun verwachtingen anders te gaan formuleren, bieden wij hen wél een oplossing die perfect bij hen past. Ik vind het altijd geweldig om dergelijke mensen jaren later opnieuw te ontmoeten en hen te horen zeggen dat ze heel gelukkig zijn in hun huis.

Denkt u dat het verlaagde btw-tarief voor verbouwingen en voor afbraak én wederopbouw een reële impact heeft op de keuzes van de bouwheer?

S. B. : Ongetwijfeld. Toch werkt het systeem ook averechts. Sommige mensen willen omwille van de verlaagde btw een pand te allen prijze verbouwen, terwijl het quasi onmogelijk is om het betreffende gebouw om te vormen tot een comfortabele en aan het moderne leven aangepaste woning. Dat is een verraderlijk effect van het systeem...

Maar het verlaagde tarief geldt nu toch ook voor afbraak- en heropbouwwerken in 32 steden... (nvdv.:

vóór de start van de renovatie niet in een lastenboek kunnen beschreven of geschat worden. Je weet nooit 100% zeker wat je te wachten staat... De extra kosten die daaruit voortvloeien, kunnen het budget soms de hoogte injagen.

L. T. : Ik vind het moeilijk om hierover algemene conclusies te trekken. Elk pand moet op een correcte manier geëvalueerd worden om na te gaan in welke staat het zich bevindt, wat de architecturale waarde is en wat de nieuwe bestemming wordt. Renovaties bieden vaak ook de kans om getuigen uit het verleden te vrijwaren en aan te passen aan onze hedendaagse verwachtingen.

J. G. : Ik zou ook willen wijzen op de risico's van een dergelijke maatregel: heel wat bouwpromotoren die op zoek zijn naar gronden voor hun flatgebouwen of verkavelingen, vertonen de neiging om gebouwen of groepen van gebouwen slecht te evalueren of zelfs te devalueren om ze te kunnen slopen en op die manier hun plannen te realiseren.

L. T. : Volgens mij komt hier het probleem van de stedenbouwkundige reglementeringen naar boven. De bouwvoorschriften in dorpen en steden laten vaak veel te veel te weinig toe. Ze zijn geredigeerd met de bedoeling te kunnen omschrijven wat kwantificeerbaar toegestaan kan worden. Zo kan een pand makkelijk voldoen aan alle eisen qua afmetin- ▶

gen, kleuren en dakhellingen, maar toch van bedenkelijke kwaliteit zijn. Factoren als kwaliteit en duurzaamheid behoren zelden tot de criteria die voor interventies opgelegd worden.

S. B. : In Antwerpen, bijvoorbeeld, bestaan er wijkcomités waarmee dergelijke dialoog mogelijk is. Prioritair hierbij is de definitie van kwalitatieve architectuur. Wat gaan we aanvaarden, en wat niet? Het gaat om zeer subjectieve begrippen die ieder op zijn of haar eigen manier invult, waardoor open dialoog belangrijk is om tot duidelijke conclusies te komen.

Evelyne Huytebroeck, Minister van leefmilieu van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, verklaarde onlangs dat ze van Brussel een groene stad wil maken. Alle nieuwe gebouwen moeten vanaf 2015 dan ook voldoen aan de normen voor passiefconstructies. Voor renovaties zouden dan weer dezelfde voorschriften gelden als voor lage-energie woningen. Lijkt u dat als architect realistisch?

S. B. : We bouwen momenteel passieve appartementen in Brussel, wat niet evident is. De penthouses, bijvoorbeeld, beantwoorden aan de standaarden voor lage-energie woningen maar worden geen passiefconstructies. Dergelijke regelgevingen vormen een positieve evolutie maar zijn inderdaad niet altijd even realistisch. Naast de technische aspecten tijdens de bouw- of renovatiewerken, moet er ook rekening worden gehouden met de manier waarop de bewoners willen gaan leven. Iedereen hier rond tafel weet dat wonen in een passiefhuis om een andere aanpak vraagt. Zijn mensen wel zomaar bereid hun vrijheid in manier van leven op te geven ten voordele van strikte regels? Ik weet niet of die factor voldoende geëvalueerd werd wanneer er over de verandering in bouwmethodes werd nagedacht.

L. T. : Dat elk nieuw project een passiefconstructie moet worden, is makkelijker gezegd dan gedaan. Als we die weg inslaan, bestaat het grote gevaar dat we nog enkel voor een minderheid van mensen kunnen bouwen, terwijl iedereen toch recht heeft op een kwalitatieve en comfortabele woning. Laten we realistisch zijn: mensen die in de stad willen wonen, maken sowieso al een verstandige klimaatkeuze. Door de compactheid van dicht op elkaar gebouwde huizen kunnen ze een stuk zuiniger met energie omspringen dan bewoners van een goed geïsoleerde maar vrijstaande woning op het platteland. Ik pleit dan ook voor meer flexibiliteit in de voorschriften.

J. G. : Ik denk, bijvoorbeeld, aan de voormalige elektriciteitscentrale van de mijnsite van Heusden-Zolder. Dat moet een passiefconstructie worden. Om ten minste de typische gevels én het unieke karakter van de binnenzaal te kunnen bewaren, wordt overwogen om een 'box in een box' te realiseren, waar-

bij in het bestaande gebouw een nieuwe constructie zal opgetrokken worden met behoud van de ruimte van de hal en de compressor erin. Op die manier wordt aan passiefnormen voldaan, zonder afbreuk te doen aan het erfgoed.

Denkt u dat een aanpassing van de fiscale steunmaatregelen de mensen ertoe zou aanzetten om duurzame keuzes te maken bij het kiezen van een woninglocatie?

L. V. : Ik denk dat het moeilijk aanneembaar is dat houdingen die jarenlang door de maatschappij ondersteund werden, plots in vraag worden gesteld. We kunnen mensen onmogelijk straffen voor gemaakte keuzes die werden goedgekeurd en zelfs gestimuleerd.

S. B. : We moeten die problematiek in een veel ruimere context bekijken. We moeten de mensen niet zozeer overtuigen, maar eerder aantrekken. Zo doet Antwerpen tegenwoordig veel moeite om de stad aantrekkelijker te maken voor jonge gezinnen met kinderen. We moeten over ons leefkader nadenken op een globalere manier, door de openbare infrastructuur te vernieuwen en het openbaar vervoer te verbeteren. Ik denk dat een terugkeer naar de stad veel meer van een dergelijke aanpak zal afhangen dan van fiscale voordelen. Per slot van rekening hechten mensen niet alleen veel belang aan de levenskwaliteit thuis maar ook aan die in hun onmiddellijke omgeving. We mogen nooit uit het oog verliezen dat er in de huizen en wijken die we bouwen of renoveren niet enkel gewoond, maar ook *geleefd* wordt. ■